

QUR'ON OYATLARINING NOZIL BO'LISH SABABLARI: KLASSIK VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR TAHLILI

Yaxshilikov Abdulaziz Mo'minovich

Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ilmiy xodimi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qur'on oyatlarining sababi nuzuliga doir ilmiy asarlar va ularga bag'ishlangan tadqiqotlar haqida so'z yuritilgan. Sababi nuzulni aniqlash Qur'onning to'g'ri tushunilishi uchun zarur bo'lib, mufassirlar tomonidan uzoq vaqt davomida bu masalalarga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada, sababi nuzul haqida yozilgan asarlar, ularning mualliflari, va bu ilmiy tadqiqotlarning tarixiy o'rni haqida batafsil ma'lumot berilgan. Shuningdek, sababi nuzulning aniq aniqlanishi uchun ilmiy yondashuvlar va metodlar ham yoritilgan. Tadqiqotlar, asosan, hadislar, tafsir, va tarixiy manbalar asosida olib borilgan bo'lib, bu asarlarning ilmiy qadriga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: Qur'on, sababi nuzul, mufassirlar, tafsir, ilmiy asarlar, hadis, tarixiy manbalar, ilmiy tadqiqotlar, Ali ibn Madiniy, Abulhasan Vohidiy, Jaloliddin Suyutiy.

Har bir tarixiy voqea, ijtimoiy hodisa yoki siyosiy jarayonni tahlil qilish hamda uning yechimi yuzasidan muayyan taklif ishlab chiqish uchun uni yuzaga keltiruvchi sabablarni aniqlash talab qilinadi. Xuddi shu kabi Qur'oni karimning ham ko'plab sura va oyatlarini anglash uchun ularning nozil bo'lish sabablarini bilish zarurdir.

Mufassirlar sababi nuzullardan Qur'on oyatlarini tafsir qilishda doimo foydalanib kelishgan. Shu bilan bir qatorda, sababi nuzullarga bag'ishlab alohida asarlar ham yozilgan. Shunday asarlardan biri Maymun ibn Mehron (117/735-yili v.e.) tomonidan yozilgan "Tafsil li-asbob at-tanzil" ("تفصيل الاسباب التنزيل") nomli asar bo'lib, uning nusxalari bugungi kungacha yetib kelmagan. Ushbu asar nomi Ibn Hajar Asqaloniyning asarida tilga olingan. Unga ko'ra, shomlik olim Abdulhakim Unays mazkur asar mavjudligini aytib, uning qo'lyozmasini ko'rganini ta'kidlagan¹.

Ali ibn Madiniy (161/778–234/849) "Asbob an-nuzul" ("اسباب النزول") asarini yozgan². Lekin ushbu asarning bizgacha yetib kelgan nusxasi aniqlanmagan. Muallifning jarh va ta'dil, ilal al-hadis masalasida peshqadamlardan biri bo'lgani hisobga olinsa, u kitobiga faqat sahih va hasan darajadagi rivoyatlarni kiritgan, deb

¹ Ahamad ibn Ali Ibn Hajar Asqaloniyy. Al-Ujob fi bayon al-asbob an-nuzul. – Dammom-Saudiya Arabistoni: Dor Ibn al-Javziy, 1417/1997. – J. I. – B. 80.

² Badriddin Muhammad ibn Abdulloh Zarkashiy. Al-Burhon fi ulum al-Qur'on. – Bayrut: Dor al-ma'rifa, 1376/1957. – J. I. – B. 22.

taxmin qilish mumkin. Imom Buxoriyning “Hech kimning oldida o‘zimni Ali ibn Madiniyning oldidagi kabi arziyas sanamaganman”³ degan so‘zi ham uning hadis bobida qanchalik darajada yetuk bo‘lganiga dalildir.

Qozi Abdurahmon ibn Muhammad ibn Iso (402/1012-yili v.e.) ham sababi nuzulga doir alohida asar yozgan bo‘lib⁴, Ibn Bashkuval (494/1101–578/1183) uning nomini “al-Qisos va-l-asbob allatiy nazala min ajliha al-Qur’on” (“القصص والاسباب التي نزل من اجلها القرآن”) shaklida zikr qilgan⁵. Ibn al-Imod Hanbaliy (1032/1623–1089/1679) mazkur asar nomini “Kitob asbob an-nuzul” deb keltirgan⁶. Imom Zahabiy esa “Kitob al-Qisos” va “Kitab asbob an-nuzul”ni boshqa-boshqa asarlar degan fikrni ilgari surgan⁷ lekin qat’iy to‘xtam bermagan. Asar nomidan ko‘rinib turibdiki, muallif sabab bilan qissani bir-biridan ajratgan. Agar ular bir xil ma’noni anglatganida bittasi bilan kifoyalangan bo‘lar edi. Shuningdek, asar nomi Qur’onda zikri kelgan ummatlarning qissalari nozil bo‘lish sababiga aloqador emasligini anglatadi. Qozi Abdurahmon ommaviy kutubxonlar ko‘p, nusxa ko‘chiruvchi xattotlar serob bo‘lgan davrda yashagan. Ayniqsa, Andalus podshohlari Bag‘dod va islom olamining boshqa o‘lkalaridagi kitoblarni imkon qadar yig‘ishga alohida ahamiyat berishgan. Shu sababli Qozi Abdurahmon Ali ibn Madiniyning asari bilan tanish bo‘lgan va o‘z asarida undan ko‘proq ma’lumotlarni jamlagan deyish mumkin. Qozi Abdurahmonning katta muhaddis bo‘lgani⁸ va Qur’on ilmlari bilan shug‘ullangani ham mazkur fikrni tasdiqlaydi.

Ismoil ibn Ahmad Naysaburiy Zorir (431/1040-yili v.e.) Qur’on oyatlarining nuzul sababiga aloqador shaxslarga doir “Asmo man nazala fiyhim al-Qur’an” asrini yozgan. Ismoil Naysaburiyni olimlar qiroat, tafsir va hadis bobida imom bo‘lganini qayd etishgan⁹. Jaloliddin Suyutiy (849/1445–911/1505) o‘zining “al-Itqon fi ulum al-Qur’on” asarida “Asmo man nazala fiyhim al-Qur’on”dan manba sifatida foydalanganini aytib, adabiyotlar ro‘yxatida keltirgan. Bu esa XV asarning oxirlarida mazkur asar xalq orasida mavjud bo‘lganidan dalolatdir.

Sababi nuzulga doir bugungi kungacha yetib kelgan eng mashhur manbalardan biri Abulhasan Ali ibn Ahmad Vohidiyning (468/1076-yili v.e.) “Asbob an-nuzul” (“اسباب النزول”) asari bo‘lib, muallif unda besh yuzdan ortiq rivoyatlarni keltirgan. U

³ Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad Zahabiy. Siyaru a’lom an-nubalo. – Bayrut: Muassasa ar-risola, 1402/1982. – J. XII. – B. 420.

⁴ Shamsiddin Muhammad ibn Ali Dovudiy. Tobaqot al-mufasssiriyn. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 1403/1983. – J. I. – B. 291.

⁵ Ibn Bashkuval / Qosim Xalaf Ansoriy ibn Abdulmalik. As-Silat. – Qohira: Maktabat al-xonijiy, 1374/1955. – B. 311.

⁶ Abdulhay ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Imod Hanbaliy. Shazarot az-zahab fi axbar man zahab. – Bayrut: Dor Ibn Kasir, 1406/1986. – J. V. – B. 11.

⁷ Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad Zahabiy. Tarix al-islom. – Bayrut: Dor al-kitob al-arabiy, 1410/1990. – J. XXVIII. – B. 61.

⁸ Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad Zahabiy. Al-Ibar fi xabar man g‘abar. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1405/1985. – J. II. – B. 201.

⁹ Al-Ibar fi xabar man g‘abar. – J. II. – B. 262.

mavzuni yoritishda avval sura nomini keyin esa oyatlarning nozil bo'lish sabablarini keltirgan. Muallif kitob muqaddimasida sababi nuzullarni faqat rivoyat qilish va birovdan eshitish orqali gapirish joiz emasligini ta'kidlagan¹⁰. Shuni ham aytish kerakki, mazkur asarda sanadsiz rivoyatlar ko'p uchraydi. Masalan, Moida surasining 57–58-oyatlarining sababi nuzuli haqida keltirilgan rivoyat sanadsiz holda zikr qilingan. Vohidiy Ahmad ibn Ibrohim Sa'labiyning (427/1035-yili v.e.) shogirdlaridan biri hisoblangan¹¹. U ustozining tafsirga oid “al-Kashf va al-bayon” nomli asaridan ko'p o'rinlarda foydalanganini ko'rish mumkin. Vohidiy ustozining ma'lumotlarini ishonchli deb hisoblagani sababli ularni o'zi alohida tadqiq qilmasdan to'g'ridan-to'g'ri berishni ma'qul ko'rgan.

Abulmuzaffar Muhammad ibn Asad Hanafiy (567/1172) “Asbob an-nuzul va-l-qisos al-Furqoniya” (“اسباب النزول والقصاص الفرقانية”) nomli asar ta'lif qilgan¹². Tadqiqotchi Sayyid Muhammad Abdulkarim mazkur asarning Berlin va Chester Bettidagi ikkita nusxasi asosida tadqiqot olib borgan. Biroq bu tadqiqotning nashri hali amalga oshirilmagan.

Salohiddin Safadiyning (764/1363-yili v.e.) ma'lumotiga ko'ra, shia olimlaridan Abu Ja'far Muhammad ibn Ali ibn Shahrishubga (588/1192-yili v.e.) oyatlarning nozil bo'lish sabablariga oid “Asbobu nuzul al-Qur'on” (“اسباب نزول القرآن”) nomli asar yozgan¹³. “Majma' al-muallifin” asari muallifi Umar Rizo esa mazkur asarning nomini “al-Asbob va-n-nuzul ala mazhabi oli ar-rasul” (“الأسباب والنزول على مذهب آل الرسول”) shaklida keltirgan¹⁴.

Abulfaraj ibn Javziy (597/1200-yili v.e.) “Asbab an-nuzul” (“اسباب النزول”) nomli kitob tasnif qilgan. Hoji Xalifa (1067/1657-yili v.e.) asarni ayni nom bilan qayd etgan¹⁵.

Abu Is'hoq Ibrohim ibn Umar Ja'bariy (632/1234-yili v.e.) “Muxtasar asbob an-nuzul” (“عجائب النقول في تبليغ الرسول”) nomli kitobni yozgani ma'lum. Ushbu asarning qo'lyozma nusxalaridan biri Berlin kutubxonasida 3578-raqam ostida saqlanmoqda. Asarning mazkur qo'lyozma nusxasi muallifning hayotlik chog'iga yaqin bir davrda ko'chirilgani bilan ahamiyatlidir. Ja'bariyning asari Vohidiyning kitobiga asoslangan bo'lib, muallif unga sanadlarni qo'shish bilan kifoyalangan¹⁶. Mazkur ikki asar tahlil qilinganda, Ja'bariyning Vohidiy keltirmagan ba'zi xabarlarini ham qo'shganini

¹⁰ Abulhasan Ali ibn Ahmad Vohidiy. Asbobu nuzul al-Qur'on. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1411/1991. – B. 10.

¹¹ Siyaru a'lom an-nubalo. – J. XVIII. – B. 339.

¹² Abdurahmon ibn Amjid Husayn. Asbob an-nuzul. PhD dissertatsiyasi. Islomobod xalqaro islom universiteti. – Islomobod, 1438/2017. – B. 29.

¹³ Salohiddin Xalil ibn Oybak Safadiy. Al-Vofiy bi-l-vafayot. – Bayrut: Dor ihyo at-turos al-arabiy, 1420/2000. – J. IV. – B. 118–119.

¹⁴ Umar Rizo Kahola. Mu'jam al-muallifin. – Bayrut: Dor ihyo at-turos al-arabiy, 1376/1957. – J. XII. – B. 16.

¹⁵ Hoji Xalifa. Kashf an-zunun an asomiy al-kutub va-l-funun. – Bayrut: Dor ihyo at-turos al-arabiy. Nashr yili ko'rsatilmagan. – J. I. – B. 77.

¹⁶ Jaloliddin Suyutiy. Al-Itqon fi ulum al-Qur'on. – Bayrut: Muassasat ar-risola, 1429/2008. – B. 77.

ko‘rish mumkin. Bunga Baqara surasi 14–16-oyatlarining nozil bo‘lish sabablari bilan bog‘liq ikkita rivoyatni misol keltirish mumkin.

Ahmad ibn Ali ibn Hajar Asqaloniy (773/1371–852/1448) ham sababi nuzul bilan bog‘liq “al-Ujob fi bayon al-asbob” (“العجاب في بيان الاسباب”) nomli asar yozgan. Kitobning mazkur nom bilan atalishi muallif tomonidan asarning muqaddima qismi oxirida ochiq-oydin bayon qilingan¹⁷. Hoji Xalifa ushbu asarni ikki xil shaklda qilgan. Birinchisida “Asbob an-nuzul” nomi bilan, ikkinchisida esa “al-I’job bi-bayon av tibyon al-asbob” shaklida keltirgan¹⁸. Hoji Xalifa keltirgan birinchi nomni Jaloliddin Suyutiy “ad-Dur al-mansur” asarida ayni ko‘rinishda qayd etgan¹⁹. Ibn Hajar kitobini Vohidiygacha bo‘lgan sanad bilan boshlagan. So‘ngra sanadsiz kelgan bir necha rivoyatlarga e‘tiroz bildirgan. Unga ko‘ra, gap sanadni keltirishda emas, balki o‘sha sanadning sahifligidadir. U shundan kelib chiqib: “Qanchadan qancha uzluksiz sanadlar borki, ular yolg‘onchi, matruk, qo‘pol xato qiluvchi roviylar tomonidan rivoyat qilingan. Qanchadan qancha xabarlar borki, sanadsiz zikr qilinsa-da, “bu falonchining asari kuchli sanad bilan rivoyat qilingan” deyiladi”²⁰ deydi. Ibn Hajar sanadi keltirilmagan rivoyatlarning sahif, hasan, zayif va o‘ta zayif kabi darajalarini bayon qilgan. Odatda u, avvalo, oyatlar xususida Vohidiyning gapini keltirib, so‘ngra uning manbasini qayd qilgan yoki rivoyatning darajasini belgilab olgan. Shuningdek, u bu boradagi boshqa fikr-mulohazalar va rivoyatlarni ham naql qilgan. Muallif mazkur asarini yozishda tafsir, Qur‘on ilmlari, hadis va hadis ilmlari, siyrat, tarix va boshqa ilmlarga oid bir yuz yigirma uchta manbadan foydalangan²¹.

Jaloliddini Suyutiy (849/1445–911/1505) sababi nuzulga oir o‘z davrigacha yozilgan asarlardan foydalanib, “Lubob an-nuqul fi asbab an-nuzul” (“لباب النقول في اسباب النزول”) nomli alohida bir asar yozgan. Mazkur asar Vohidiyning kitobiga qaraganda o‘zining ixchamligi, ko‘p ma‘lumotni jamlagani, har bir hadis mashhur to‘plamlarga nisbat berilgani, sahif, qabul qilinadigan va qilinmaydiganlari saralangani, sababi nuzulga taalluqli bo‘lmagan rivoyatlar chiqarib tashlangani bilan ajralib turadi. Suyutiyning mazkur asari “Asbob an-nuzul” nomi bilan Misrda 1873-yili alohida kitob holida nashr etilgan. “Lubob an-nuqul fi asbob an-nuzul” nomi bilan esa “Tafsir al-Jalolayn” asarining hoshiyasida 1897 va 1909-yillari Misrda hamda 1910-yili Qozon shahrida nashr qilingan. Shuningdek, asar 1894 va 1900-yillari Karachida Qur‘oni karimning hoshiyasida nashr qilingan.

¹⁷ Al-Ujob fi bayon al-asbob an-nuzul. – J. I. – B. 63.

¹⁸ Kashf an-zunun an asomiy al-kutub va-l-funun. – J. I. – B. 76, 120.

¹⁹ Jaloliddin Abdurahmon ibn Abu Bakr Suyutiy. Ad-Dur al-mansur fi tafsir al-ma’sur. – Bayrut: Dor al-fikr, 1432/2011. – J. VIII. – B. 699.

²⁰ Al-Ujob fi bayon al-asbob an-nuzul. – J. I. – B. 200.

²¹ Al-Ujob fi bayon al-asbob an-nuzul. –J. I. – B. 141.

Atiyyalloh ibn Atiyya Burhoniyy Ajhuriy (1190/1776) “Irshod ar-Rahmon li-asbob an-nuzul va-n-nasx al-mutashobeh va tajvid al-Qur’on” (“ارشاد الرحمان لأسباب”) nomi ostida sababi nuzulga doir asar yozgan. Muallif mazkur kitobda Vohidiy, Ja’bariy va Suyutiyyning asarlari xulosasini bir joyda jamlashga harakat qilgan. Qisqartirish maqsadida sanadlarni va takrorlarni keltirmagan. Har bir suraning nozil bo’lish sababi haqida alohida so’z yuritib, izidan mansux (hukmi bekor qilingan) oyatlarga to’xtalgan. Shuningdek, Ibn Atiyya mutashobeh oyatlarga ham to’xtalib, asarni suralarning fazilati to’g’risidagi ma’lumotlar bilan tugatgan.

Zamonaviy tadqiqotchilardan Muqbil ibn Hodiyy Vodi’iy sababi nuzulga oid “as-Sahih al-musnad min asbob an-nuzul” (“الصحيح المسند من أسباب النزول”) nomli asar yozgan bo’lib, unda ikki yuz sakson yettita rivoyat keltirilgan. Muallif asosan matn tahliliga emas, balki sanad masalasiga ko’proq ahamiyat bergan. Ushbu asarning ayrim o’rinlarida Madinada yuz bergan voqealarni makkiy oyatlarning nozil bo’lishiga sabab qilib keltirilganini ko’rish mumkin. Masalan, Muttaffifun surasi Makkada nozil bo’lgani ma’lum bo’lsa-da, muallif unga Madinada yuz bergan voqeani sabab qilib ko’rsatgan. Mazkur rivoyat Ibn Abbos tomonidan naql qilingan bo’lib, unga ko’ra, Payg’ambar (s.a.v) Madinaga kelgan vaqtda, u yerdagilar o’lchov borasida yomon ekanini ko’radi. Shunda Alloh: **“(Savdo-sotiqda o’lchov va tarozidan) urib qoluvchi kimsalar holiga voy”**²² oyatini nozil qiladi. Shundan so’ng ular o’lchov masalasida yaxshi tomonga o’zgarishadi. Vodi’iy boshqa bitta voqeani bir o’rinda madaniy oyatning, boshqa o’rinda esa makkiy oyatning nozil bo’lishiga sabab qilib ko’rsatgan. Matn tanqidi e’tibordan chetda qolgani sababli Vodi’iy “Usul qoidalari”²³ bobida keltirgan ta’rifiga rivoyatlar mos kelmay qolganini ko’rish mumkin.

Sababi nuzulga doir doktorlik darajasidagi ilmiy ishlar ham mavjud bo’lib, ulardan biri Hammod Abdulxoliq Hulva tomonidan “Asbobu nuzul al-Qur’on masodiruha va manohijuha” (“أسباب نزول القرآن مصادرها ومناهجها”) nomi ostida amalga oshirilgan. Keyinchalik mazkur ish ikki jild holida chop etilgan²⁴. Muallif asarning birinchi jildini sababi nuzul rivoyatlarining manbalariga bag’ishlagan. Tadqiqotchi hadis to’plamlaridan “Muvatto”, “Sahihi Buxoriy”, “Sahihi Muslim”, tafsir kitoblaridan “Tafsiri Tabariy”, “Tafsiri Qurtubiy”, “Tafsiri Ibn Kasir”, bundan tashqari “Siyрати Ibn Hishom”, “Tabaqoti Ibn Sa’d”, “Tarixi Tabariy”, “al-Bidoya va-n-nihoya” kabi siyrat, mag’oziy, tarix kitoblarini, ulum al-Qur’onga oid “al-Burhon”,

²² Muttaffifun surasi 1-oyat.

²³ Muqbil ibn Hodiyy Vodi’iy. As-Sahih al-musnad min asbob an-nuzul. – San’o-Yaman: Maktabat San’o al-asriyya, 1425/2004. – B. 16–18.

²⁴ Hammod Abdulxoliq Hulva. Asbobu nuzul al-Qur’on masodiruha va manohijuha. – Amman: Maktabat at-tali’a, 1980. I–II.

“al-Itqon”, “Asbab an-nuzul”, “Lubob an-nuqul” kabi asarlarni tahlil qilgan. Asarda sababi nuzul rivoyatlarini to‘plashga e’tibor qaratilmagan, balki imkon qadar mavzuga doir mavjud manbalarni o‘rganish nazarda tutilgan. Shuni ham aytish kerakki, fiqh kitoblari muallifning nazaridan chetda qolgan. Zero, imom Kosoniyni (587/1191-yili v.e.) “Badoe’ as-sanoe’”, Ibn Hazmning (384/994–456/1064) “al-Muhalla” kabi asarlarida sababi nuzul haqida so‘z yuritilgan. Hammud Abdulxoliq kitobning ikkinchi jildida ulamolarning sababi nuzulni o‘rganishda qo‘llagan uslublariga, uni bayon qilishda mazhablarning qarashlariga to‘xtab o‘tgan.

Abdulfattoh Qozi “Asbob an-nuzul an as-sahoba va-l-mufassirin” (“أسباب النزول عن الصحابة والمفسرين”) nomli asar ta’lif etgan bo‘lib, muallif unda sababi nuzul rivoyatlarini Vohidiy va Suyutiyni uslubida bayon qilgan. U ba’zan asarda voqea yuz bergan joyni zikr qilgan, lekin bu holatni kitobning oxirigacha muntazam davom ettirmagan. Ba’zi o‘rinlarda roviylar nomi keltirilgan bo‘lsa, ayrim o‘rinlarda ular tushirib qoldirilgan. Masalan, muallif **“Alloh yo‘lida qatl etiluvchi (shahid)lar haqida: “(Ular) o‘liklardir” demangiz! Yo‘q! (Ular) tirikdir, lekin sizlar (buni) sezmaydiz”** oyati bilan bog‘liq rivoyatda na roviyni va na uning qaysi asarda kelganini bayon qilgan. Unga ko‘ra, bu oyat Badr jangida halok bo‘lgan musulmonlar haqida nozil bo‘lgan. Ularning soni o‘n to‘rtta bo‘lib, sakkiztasi ansorlardan, oltitasi muhojirlardan iborat bo‘lgan. Odamlar Alloh yo‘lida o‘ldirilgan kishilar haqida: “Falonchi o‘lib ketdi, dunyo ne’mati va lazzatidan bebahra qoldi” deyishadi. Shunda Alloh mazkur oyatni nozil qiladi²⁵. Muallif **“Allohga (qurbonlik) go’shtlari ham, qonlari ham yetib bormas. Lekin u Zotga sizlardan taqvo yetar...”**²⁶ oyati haqida esa Ibn Abu Xotim kitobida kelgan Ibn Jurayjdani naql qilingan rivoyatni bergan. Unga ko‘ra, johiliyat ahli Ka’ba atrofiga o‘zlari so‘ygan tuyalarning go’sht va qonlarini surkashadi. Payg‘ambar (s.a.v.)ning sahobalari esa bunga biz haqliroqmiz deyishadi. Shunda Alloh mazkur oyatni nozil qiladi²⁷. Ko‘rinib turibdiki, muallif ushbu o‘rinda rivoyatning roviyini ham, muhaddisini ham zikr qilib o‘tgan. Imom Moturidiy ham bu rivoyatni ayni oyat uchun sababi nuzul sifatida qayd etgan²⁸.

Ibn Xalifa Ulyaviy ham sababi nuzulga oid “Jome’ an-nuqul fi asbob an-nuzul va sharhi oyatiha” (“جامع النقول في أسباب النزول وشرح آياتها”) nomli ikki jilddan iborat asar yozgan²⁹. Muallif ushbu asarda Qur’on oyatlarining nozil bo‘lish sabablari bilan bog‘liq o‘zigacha mavjud fikrlarni bir orada jamlagan. Shuni ham aytish kerakki,

²⁵ Abdulfattoh Abdulg‘ani Muhammad Qozi. Asbob an-nuzul an as-sahoba va-l-mufassirin. – Bayrut: Dor an-nadva al-jadiyda, 1408/1987. – B. 23.

²⁶ Haj surasi 37-oyat.

²⁷ Asbob an-nuzul an as-sahoba va-l-mufassirin. – B. 149.

²⁸ Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad Moturidiy. Ta’vilot al-Qur’on. – Istanbul: Dor al-Mezon, 2005–2011. – J. IX. – B. 381.

²⁹ Ibn Xalifa Ulyaviy. Jome’ an-nuqul fi asbob an-nuzul va sharhi oyatiha. – Riyod: Matobi’ al-ishi’o’i, 1404/1983. – I–II j.

asardagi ma'lumotlar tekshirilmasdan va taqiq qilinmasdan turib berilgani bois o'quvchi unda saralanmagan naqlar yig'indisiga duch keladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Qur'on oyatlarining nozil bo'lish sabablari haqida yozilgan asarlar deyarli umumiy bir nom ostida, ya'ni "Asbob an-nuzul" nomi bilan yozilgan. Zamonaviy davr izlanuvchilarining tadqiqotlari asosan o'zlarigacha mavjud bo'lgan manbalar tahlilidan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tavsifi / tarjimon va tafsir muallifi A.Mansur. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2004. – 624 b.
2. Abdulfattoh Abdulg'ani Muhammad Qozi. Asbob an-nuzul an as-sahoba va-l-mufassirin. – Bayrut: Dor an-nadva al-jadiyda, 1408/1987. – 262 b.
3. Abdulhay ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Imod Hanbaliy. Shazarot az-zahab fi axbar man zahab. – Bayrut: Dor Ibn Kasir, 1406/1986. – I–X j.
4. Abdurahmon ibn Amjid Husayn. Asbob an-nuzul. PhD dissertatsiyasi. Islomobod xalqaro islom universiteti. – Islomobod, 1438/2017. – 69 b.
5. Abulhasan Ali ibn Ahmad Vohidiy. Asbobu nuzul al-Qur'on. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1411/1991. – 568 b.
6. Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad Moturidiy. Ta'vilot al-Qur'on. – Istanbul: Dor al-Mezon, 2005–2011. I – XVIII j.
7. Ahamad ibn Ali Ibn Hajar Asqaloni. Al-Ujob fi bayon al-asbob an-nuzul. – Dammom-Saudiya Arabistoni: Dor Ibn al-Javziy, 1417/1997. – I–II j.
8. Badriddin Muhammad ibn Abdulloh Zarkashiy. Al-Burhon fi ulum al-Qur'on. – Bayrut: Dor al-ma'rifa, 1376/1957. – I–IV j.
9. Hammod Abdulxoliq Hulva. Asbobu nuzul al-Qur'on masodiruha va manohijuha. – Amman: Maktabat at-tali'a, 1980. I–II.
10. Hoji Xalifa. Kashf an-zunun an asomiy al-kutub va-l-funun. – Bayrut: Dor ihyo at-turos al-arabiy. Nashr yili ko'rsatilmagan. – I–II j.
11. Ibn Bashkuvol / Qosim Xalaf Ansoriy ibn Abdulmalik. As-Silat. – Qohira: Maktabat al-xonijiy, 1374/1955. – 661 b.
12. Ibn Xalifa Ulyaviy. Jome' an-nuqul fi asbob an-nuzul va sharhi oyatiha. – Riyod: Matobi' al-ishi'o'i, 1404/1983. – I–II j.
13. Jaloliddin Abdurahmon ibn Abu Bakr Suyutiy. Ad-Dur al-mansur fi tafsir al-ma'sur. – Bayrut: Dor al-fikr, 1432/2011. – I–VIII j.
14. Jaloliddin Suyutiy. Al-Itqon fi ulum al-Qur'on. – Bayrut: Muassasat ar-risola, 1429/2008. – 832 b.
15. Moturidiy. Ta'vilot. – I–XXX j.

16. Muqbil ibn Hodiyy Vodi'iy. As-Sahih al-musnad min asbob an-nuzul. – San'o-Yaman: Maktabat San'o al-asriyya, 1425/2004. – 286 b.
17. Salohiddin Xalil ibn Oybak Safadiy. Al-Vofiy bi-l-vafayot. – Bayrut: Dor ihyo at-turos al-arabiy, 1420/2000. – I–XXIX j.
18. Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad Zahabiy. Siyaru a'lom an-nubalo. – Bayrut: Muassasa ar-risola, 1402/1982. – I–XXIX j.
19. Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad Zahabiy. Al-Ibar fi xabar man g'abar. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1405/1985. – I–IV j.
20. Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad Zahabiy. Tarix al-islom. – Bayrut: Dor al-kitob al-arabiy, 1410/1990. – I–LII j.
21. Shamsiddin Muhammad ibn Ali Dovudiy. Tobaqot al-mufassiriyn. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 1403/1983. – I–II j.
22. Umar Rizo Kahola. Mu'jam al-muallifin. – Bayrut: Dor ihyo at-turos al-arabiy, 1376/1957. – J. XII. – I–XV j.